

Lesz-e múltad Kovács János?

– személyes magániratok Budapest
Főváros Levéltárában

HORVÁTH J. ANDRÁS

„*Meddig marad meg valakinek az emlékezete halála után?*” – teszi föl az egyszerű, ám manapság egyre többször megfogalmazódó kérdést Nils Nilsson, neves svéd levéltáros a *Comma* című nemzetközi szaklap hasábjain, majd Zilahy Lajos, *Mikor halt meg Kovács János?* című novellájának ismertetésével válaszol rá.¹

A novella hőse a harmincöt éves korában elhalálozott nőtlen asztalossegéd, Kovács János, akit néhány év után mestere is követ az árnyékvilágba, majd szállásadónője, végül egyetlen unokahúga is. Nevét két évtized múltán említik utoljára egy falusi kocsmában, ahol az egyik cimborá nevetve idézi fel katonakorából az esetet, amikor az egyik újonc alaposan beverte az üstökét a hálóterem kályhájába: Kovács János volt az. Emléke ezzel azonban még nem enyészett el teljesen, hiszen négy évvel később meg egy munkásasszonynak a halálos ágyán villant fel a fiatalember alakja, aki annak idején elvette a szűzességét. Ám a haldokló nem ejtette ki a száján a nevét. Egy évvel ezt követően a Kovács János adatait tartalmazó anyakönyvek hamvadtak el, amikor leégett a kálvinista tiszteletes háza. Majd egy hideg januári napon fejfáját lopták el tűzifának. Végül, sok év múltán, amikor az ügyvéd fia apja iratainak selejtezéséhez fogott, s persze kidobta a régi székek újrafényezésével kapcsolatos elismervényt is, már valóban nem maradt utána semmi nyom. A kis papírfecniőről leáztatta az eső nevének betűit, egyiket a másik után. Kovács János asztalossegéd ezzel végleg

¹ Nilsson, Nils: The Memory of a Person. *Comma*, 2004. 1. sz. 179–182. old.; *Pásztortűz*, 1924. II. kötet. 13. sz. 112–113. old.

kitöröltetett nemcsak a személyes, de az írott emlékezetből is...

A közlevéltárak esete a posztmodernnel

Nilsson az egyéni sors emlékezetének megőrzésében játszott szakmai felelősség kérdését veti fel. Bizony, nagyot fordult a világ az asztalossegéd halála óta, hiszen a 20. század elején felbukkanó (Freud, Bergson, Proust, Halbwachs), majd a század vége felé ismét, újult erővel jelentkező „emlékezet-konjunktúra” (K. Horváth Zsolt kifejezése) nyomán a levéltárak világában is új törekvéseknek lehetünk tanúi. Korábban perifériakusnak, mellékesnek tekintett személyes jellegű források tűnnek egyre izgalmasabbnak, s a közlevéltárak egyre nagyobb erőfeszítéseket tesznek ilyen típusú adatok mennél közvetlenebb rendelkezésre bocsátására. Igaz, a kutatói érdeklődés ilyen jellegű módosulása nem éri teljesen váratlanul a levéltáros társadalmat. Hiszen a század közepétől fogva végbement társadalomtörténeti paradigmaváltás folytán is már komoly figyelemben részesültek a társadalomszerkezeti elemzések szempontjából fokozottan hasznosítható egyes irattípusok (adókönyvek, statisztikai adatfelvételi lapok, gazdasági iratok stb). Ám a jelenlegi, hangsúlyosan az egyénre, valamint az egyéni és a kollektív emlékezetre irányuló figyelem azért mégis új helyzetet teremt.

Ez a fajta látásmód már végkép nem éri be a politikai és társadalmi folyamatok átfogó taglalásával és általános jellegű tanulságok levonásával. Az egyedi, a személyes, a konkrét élethelyzeteket és viszonyokat a

maga kötöttségeiben értelmezni és érzékelteni igyekvő megközelítések kerülnek egyre inkább előtérbe. A szemléleti megújodást szolgáló elméleti fogódzók bőséggel állnak rendelkezésre. (Pusztán a legismertebb iskolákat és jelesebb szerzőket említve: az *Annales* harmadik nemzedékéhez soroltak: Emmanuel Le Roy Ladurie, Jaques Le Goff, Jaques Revel; az olasz és amerikai mikrotörténeti iskola képviselői: Edoardo Grendi, Carlo Ginzburg, Giovanni Levi, Natalie Zemon Davis; a német Alltags-geschichtéhez tartozók: Alf Lüdtke, Hans Medick; a történeti antropológiai szemléletmódhoz sorolt Michel Foucault, Roger Chartier, Robert Darnton; a mindezt posztmodern történetírásként értelmező szerzők: Frank Ankersmit, Reinhart Kosseleck, Hayden White, Paul Ricoeur; s persze a hazai recepció úttörő képviselői: Gyáni Gábor, Kövér György, Szűjártó István, K. Horváth Zsolt munkái jól ismertek a levéltári forrásokat rendszeres jelleggel alkalmazó kutatók körében.)

A személyes jellegű források értelmezési lehetőségei, egyéni és kollektív emlékezet összefüggései és elemzési esélyei szempontjából Maurice Halbwachs, Jan Assmann és Pierre Nora neve külön is említendő. Ők, ha eltérő irányokból és hangsúllyal is, de mindhárman az egyéni és a kollektív emlékezetre vonatkozó, valamint azoknak a történelemhez kapcsolódása tárgyában vetettek fel a megőrzendő források szempontjából is fontos kérdéseket.

Maurice Halbwachs főként az individuális emlékezet kollektívumhoz kapcsolódó meghatározottságát hangsúlyozta, s vélte úgy, hogy személyes kötődéseink, valamint a jelenbe való társadalmi beágyazódásunk

döntően határozzák meg emlékeink természetét. A személyes visszaemlékezést tartalmi szempontból is a szűkebb vagy tágabb csoportkötelékek hatásával magyarázta.

A közösségi tudat, illetve jelleg kérdése központi eleme Jan Assmann elméletének is, melynek ismert gondolata az adott kulturális közeg által szervezett és válogatott emlékezetnek a többitől való (mimetikus, tárgyakra vonatkozó, kommunikatív) megkülönböztetése.

Ezen felfogással rokon továbbá Pierre Nora *lieu de memoire*-elmélete, amely mindennapjaink nosztalgikus múltkultuszának jelenségére is választ nyújt. Nézete szerint – s ez bizonyos értelemben modernitás-kritikának is felfogható – „a modern idők embere” a 20. század sokrétű fejleményeinél fogva jóvátehetetlenül „elszakadt” a régi korok moráljától, mentalitásától, megszakadt a múlttal való élő kapcsolat, ami viszont pont ezért állandó, kényszeres jellegű múltidézésbe kergeti. Mivel széttört az a kapocs, amely az előző nemzedékek esetében még megvolt, és őket még a mentális azonosság vagy hasonlóság folytán a régmúlt világához kötötte –, ez a hiány(érzet) a ma embere esetében viszont felértékeli a múltat, s hirtelenjében minden „ósdóság” megőrzendővé válik.²

Nem hagyta a levéltárosok világát sem érintetlenül az a folyamat, amely tehát a

hagyományos politika-, illetve eseménytörténeti orientációtól kiindulva haladt a gazdaságtörténet, majd a társadalmi struktúrák szerkezeti jellemzőit firtató kutatás irányába, hogy majd azután az egyes ember életkörülményeit és főként mentális meghatározottságait, tudati állapotát és érzelmi kötődéseit előtérbe állító törekvések is egyre nagyobb teret kaphassanak.³

Az ezen adatokat tartalmazó iratképzők felé fordulást, illetve a korábbi forrásértékelési szempontok revízió alá vételét végül is három körülmény mozdította elő. A külföldi közhatalmi szervek által képzett iratok mennyiségének a 20. század folyamán végbement robbanásszerű növekedése, valamint ezek jelentős mértékű tartalmi kiüresedése, formálissá válása;⁴ a történeti érdeklődés jellegének és tartalmának említett módosulása, az emlékezetkultúra térnyerése; valamint az informatikai forradalomnak az írásos jel addigi episztemológiai tulajdonságait megváltoztató volta. Ezen harmadik fejleményről rengeteg szó esik manapság, – ám mi a helyzet az első kettővel?

Kié (legyen) a közlevéltár?

A közlevéltárak működését, szellemi auráját szerte a világon – történeti fejlődés eredmé-

2 Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Bp., 1999.; Pléh Csaba: Maurice Halbwachs kollektív memóriájára emlékezve. In: *Kollektív, társas, társadalmi*. Szerk.: Kónya Anikó, Király Ildikó, Bodor Péter, Pléh Csaba. Akadémiai Kiadó. Bp., 1999. 437–446. old.; Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Bp., 1999.; Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. *Aetas*, 1999. 14. évf. 3. sz.

3 Vö.: Cook, Terry: Fashionable Nonsense or Professional Rebirth: Postmodernism and the Practice of Archives. *Archivaria*, (51) 2001. 14–36. old.

4 Werner, Wolfram: Quantität und Qualität moderner Sachakten. Erfahrungen aus dem Bundesarchiv, in: *Der Archivar*, 45 (1992) 39–48. old.

nyeként – máig a különféle hatalmi tényezőkhöz való szoros kötődés, a ma már meghatározó kulturális szempontot megelőző időszakokban domináns jobbiztosító megfontolások, általánosságban az iratlétrehozói érdek elsődlegessége határozza meg. Mivel azonban a különféle közhatalmi szervezetek egyre kevésbé határozzák meg az átlagember életfeltételeit a korábbiak szerinti módon (demokratizálódási folyamatok, szubsidiaritás elvének érvényesülése, közfeladatok elkerülése a közhatalmi szervektől), némely levéltáros fölvetette, hogy itt lenne az ideje a gyűjtőtevékenységet is jelentősebb mértékben a civil szféra irányába, mi több, a magánszemély élettevékenységét közvetlenebbül érintő területekre terjeszteni ki. „Makroértékelés”, „dokumentációs stratégia”, „totális levéltár” – ezen megjelölésű kezdeményezések közös nevezőjeként az iratgyűjtésnek és iratértékelésnek *hatalmi alapról társadalmi alapra* való áthelyezése, ilyen jellegű váltás igénye jelölhető meg.⁵

A gyűjtőtevékenység módszertana körül a hetvenes években elkezdődött vita ma is zajlik, bár kétségtelen, a kilencvenes évektől berobbanó informatikai paradigmavál-

tás némileg háttérbe szorította ezt a polémiát. A főként Hans Booms német, Terry Cook kanadai és Helen W. Samuels amerikai levéltárosok nevéhez köthető kezdeményezések eléggé felborzolták a kedélyeket. Fölvetéseik a hagyományos, merev, szervezet-orientált gyűjtőlogikától bizonyos mértékig elszakadva társadalmi folyamatokra, funkciókra és konfliktusok forrásvidékére koncentrálnak.⁶ Az ő érdeklődésük homlokterében is a köziratok állanak, ám ezen szemlélet és megközelítésmód nemcsak lehetővé, de szükségessé is teszi a közhatalmi terepéről való kilépést és a civil szervezetekkel, valamint a magánszemélyek dokumentációs hagyatékával való intenzívebb foglalkozást. „*A levéltárnak többnek kell lennie, mint pusztán az állam saját emlékéét ápolgató létesítménynek*” – vallja Terry Cook.⁷ Egyik fő érve, hogy éppen a sokat emlegetett szakmai hivatás mélyebb értelme szempontjából elfogadhatatlan a közirati egyoldalúság, s „*a szélesebb kulturális terepén*” (Robert McDonald) figyelmen kívül hagyása.⁸ Hiszen a személyes magániratok kirekesztésével – vallja a neves kanadai levéltáros – magát a szakmaiságot,

5 Vö.: Booms, Hans: Society and the Formation of a Documentary Heritage: Issues in the Appraisal of Archival Sources. *Archivaria*, (24) 1987. 69–107. old.; Craig, Barbara L.: The Archivist as Planner and Poet: Thoughts on the Larger Issues of Appraisal for Acquisition. *Archivaria*, (51) 2001. 175–176. skk. old.; Kaplan, Elisabeth: 'Many Paths to Partial Truths': Archives, Anthropology, and the Power of Representation. *Archival Science*, (2) 2002. 209–229. old.; Pollard, Riva A.: The appraisal of personal papers: a critical literature review. *Archivaria*, (52) 2001. 136–150. old.; Conrad, Horst: Die kommunale und private Archivpflege in Westfalen in Gegenwart und

Zukunft. *Archivpflege in Westfalen-Lippe*, (62) 2005. 7–12. old.

6 Booms, 1987. i. m.; Cook, Terry: Macorappraisal in Theory and Practice: Origins Characteristics, and Implementation in Canada. 1950–2000. *Archival Science*, (5) 2005. 101–161. old.; Samuels, Helen W.: Improving our Disposition: Documentation Strategy. *Archivaria*, (33) Winter 1991–1992. 125–140. old.

7 Cook, 2005. i. m. 125. old.; Sokat mondó Eric Ketelaar tanulmányának címe is: Archives of the people, by the people, for the people. *South Africa Archives Journal*, (34) 1992. 5. old.

8 Pollard, i. m. 140. old.

nemkülönb a dokumentációs örökség egészét tesszük másodlagossá.⁹ Ezen szemlélettel szemben a levéltárosok másik része viszont továbbra is kitart a hagyományos szervezet- és intézményközpontú megközelítés mellett, s úgy véli, a különféle társadalmi szervezetek és prominens közéleti személyiségek irathagyatékának eddigi biztosításával a szakma, úgymond, „már megtette, amit lehetett”.¹⁰

Márpedig pusztán a közhivatalok dokumentációjára alapozva bizonyosan nem lehet a múltértelmezések széles skáláját biztosítani, ez elé „hatalmi szempontok általi kódoltságuk” gördít akadályokat. Hiszen a mégoly gondos forráskritika is óhatatlanul csupán az adott hatalmi szituációs térben mozog, az egyes adatelemeket ezen belül viszonyítja-értelmezi egymáshoz, s igyekszik kiiktatni a „torzító partikularizmusokat”.¹¹ A másik, főként a klasszikus polgári fejlődés időszakát illető, mondhatni tárgyi-tematikai jellegű probléma, hogy e források jórészt csupán a mindenkori elitről informálnak, s a legszélesebb rétegek csak közvetett módon, jobbra csupán mint a történelmi folyamatok elszenvedői szerepelnek bennük.¹²

Főként a jelenkori állami és önkormányzati hatóságok és intézmények által kezelt iratok tekintetében érzékelhető további meghatározó vonás pedig ezen dokumentáció „kiürülése”, egyre formálisabb jellegűvé válása.¹³ A hagyományos, formális intézkedési rítusok eltűnedeznek, az ügyvitel informális lesz és deritualizálódik, mindezek ellenhatásaként ugyanakkor egyfajta túltengő bürokratizmus válik jellegadóvá (ld. az Európai Unió hatalomgyakorlatát és adminisztrációját!). A tartalmi tekintetben is hagyományos írásbeliség háttérbe szorulásával párhuzamosan egyszersmind egy új típusú „telefonia-szóbeliség” eluralkodásának is tanúi lehetünk, amely különösen azért nyugtalanító jelenség, mert sok esetben ugyanakkor mellékesnek tűnő, alkalmi személyes interakciók eredményeként születnek fontos döntések. S végül, mivel a mai liberális-demokratikus jogállam szükségszerűen a korábbiakhoz képest korlátozottabb hatáskörben és érvénnyel látja el feladatait, nyilvánvaló, hogy a „maradandó érték” igen jelentős része is szükségszerűen tolódik át a magánszférába, részint a gazdasági és szociális ellátás, részint a társadalmi és kulturális élet területeire. Ez nyilvánvalóan új helyzet,

9 Cunningham, Adrian: Beyond the Pale? The 'flinty' relationship between archivists who collect the private records of individuals and the rest of the archival profession. *Archives and Manuscripts*, (24) 1996. 1. sz. 22. old.

10 Pollard, i. m. 140. old.; vö.: Menne-Haritz, Angelika: Appraisal or Documentation: Can We Appraise Archives by Selecting Content? *American Archivist*, (57) Summer 1994. 528–542. old.

11 Gyáni Gábor: A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas*, 1997. 1. sz. http://www.aetas.hu/1997_1/1997_t9.htm

12 Gyáni Gábor: Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. In: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó. Bp., 2000. 16. old.

13 Werner, Wolfram: Quantität und Qualität moderner Sachakten. Erfahrungen aus dem Bundesarchiv. *Der Archivar*, (45) 1992. 39–48. old.; Staatliche Archive und nichtstaatliches Archivgut. Chancen, Grenzen und Gefahren. In: Überlieferungssicherung in der pluralen Gesellschaft. Verhandlungen des 57. Südwestdeutschen Archivtags am 10. Mai 1997 in Aschaffenburg. Stuttgart 1998, 39–52. old.

amelyből a levéltáros szakma eddig még nem vonta le a szükséges tanulságokat.

Személyes magánirat mint regisztratúra?

Felfigyelt azonban már – a kutatói igények hangsúlymódosulásainak következtében is – a kifejezetten személyes vonatkozások iránti általános érdeklődés megélnkülésére. Ezt megelőzően, ha a személyes magániratok kérdése egyáltalán fölmerült, jószereivel csupán a társadalmi elithez tartozókéval foglalkozott. Jellemző, hogy ez még Ausztráliában és Kanadában sem volt másként, ahol pedig fölismerték annak szükségességét, hogy az európai gyökerű intézményi tradíciók mellett, illetve azzal szemben fokozottan szükséges levéltári források szélesebb körből való merítése is. Ennek ellenére jellegzetes ausztráliai társadalmi csoportokat reprezentálóktól alig van irat, viszont annál több másodrendű íróktól, művészektől és különféle értelmiségiektől.¹⁴ Régióinkban, s hazánkban sem sokkal jobb a helyzet, bár megjegyzendő, hogy rendeztek azért Lengyelországban olyan nemzetközi konferenciát, amelyen felhívták a figyelmet arra, hogy a közlevéltáraknak a sznobisztikus szempontokkal

szemben a társadalmi totalitást tükröző megközelítéseket kellene alkalmaznia.¹⁵

De tegyük fel a kérdést: voltaképpen milyen módon járulnak hozzá a személyes magániratok történeti ismereteink gyarapításához? Először is szögezzük le: bármennyi aggály férhet is az „objektív” múltértelmezés pusztá lehetőségét is kétségbe vonó posztmodern, széttartó irányú múltrekonstrukciós törekvésekhez, tény, hogy a mai történeti szemléletmód „többszólamú” interpretációs igénnyel lép tel. A „középről beszélő” történetírói szerep egyre nehezebben tartható, s nyilvánvaló a többféle értelmezési lehetőség relevanciája. Az egységes képletű és csereszabatos megoldás lehetőségének kiesése, s a sokszínű múltértelmezések biztosításának igénye is a különféle beszédmódok és szemléleti irányok forrásainak gyűjtését és ezek megszólaltatását követeli. Hiszen ha problematikussá válik a „köz” történeti fogalma és jelentése, nincs is igen más lehetőségünk, mint az én, a szubjektum megkönyékezése, a „saját történet” becserkészése. A korábbiaknál sokkal nagyobb jelentőségre tesz szert tehát az a kérdés, hogy mi módon lehetséges az egyéni élettörténet „külső” eseményeinek, valamint az individuális múlt szubjektumon inneni és túli világának dokumentálása. Ez gyakorlati síkon – a

14 Powell, Graeme: The Collecting of Personal and Private Papers in Australia. In: *Archives and Manuscripts*, (24) 1996. 1. sz. 64–69. old.; "National Significance": The Evolution and Development of Acquisition Strategies in the Manuscript Division, National Archives of Canada. *Archivaria*, (52) 2001. 152. old.; Pollard, 2001. i. m. 142–143. old.

15 Popovic, Jovan P.: Methods (Past and Present) of

Collecting Archival Records for State Archives Generated by Non-Governmental Organizations and Institutions (Including Religious) as well Civil Legal Persons. In: *The private archives and archival materials in the Central and East European countries: materials of the international conference Madralin, October 8–11, 1998*. The General Head Office of State Archives. 98. old.

források és az én kapcsolódását véve figyelembe – történet az egyes szubjektumok egykorú önértelmezései (naplók, önéletrajzok, személyes feljegyzések); visszavetített önértelmezések (visszaemlékezések); az egyénre vonatkozó reflektív értelmezések (hozzá írott levélsorozatok); illetve a környezetével kapcsolatos értékelő megjegyzések (általánosan írt levelek, naplóbejegyzések) prizmáján keresztül.

Nyilvánvaló, hogy egy városi közlevéltárnak, ha helyesen fogja fel feladatát, jelentős szerepe kell legyen ezen igények teljesítésében. Jó nyomon jártak azok a levéltárosok is, akik a közhivatali fogalomkörhöz kapcsolódó „regisztratúra” (a működés során keletkező ügyiratok) szempontjából vetették fel a közlevéltár illetékességét személyes magániratok tekintetében. A regisztratúra voltaképpen jelentése szerint ugyanis nem korlátozható pusztán a hivatali iratok körére, s a személy élettevékenységének folyamatában keletkezett mindenféle iratanyag szintűgy ide sorolható, tekintve, hogy a köziratokhoz hasonlóan azok is egyfajta „automatizmus” eredményeként, hordalékszerűen, az adott személy „működése” során, egyes elemeit és főleg belső összefüggéseit tekintve nem feltétlenül az illető „szándékaival egyezően” jöttek létre. Más oldalról tekintve pedig a személy is lényegében ugyanolyan okokból hoz létre iratokat, mint egy szervezet: hitelesség, bizonyítóerő, emlékezet; ugyanakkor még a hagyományos fizikai formához is jobban ragaszkodik („personal

symbolism”).¹⁶ Sue McKemmish ausztrál levéltáros megfogalmazásában: „*az iratmegőrzés a tanúságtétel egy formája: életünk, létünk, cselekedeteink, tapasztalataink, másokkal fenntartott kapcsolataink, identitásunk bizonyosságának és a minderre vonatkozó emlékek biztosításának eszköze... a személyes iratok, a miránk vonatkozó bizonyítékok ebben az értelemben a társadalmi emlékezet dokumentumai is.*”¹⁷ Hiszen a személyes dokumentáció megőrzése és tanulmányozása révén – bármilyen véletlenszerűen kerülnek is levéltári megőrzésre – éppen nem a káoszról szerzünk benyomásokat, hanem elsősorban azokról a rejtett motívumokról, amelyek ezen iratok létrehozása, fenntartása és használata hátterében meghúzódtak.¹⁸ S ha a „működést” a társadalmi interakciókra szűkített értelemben fogjuk fel, a személyi iratok regisztratúra jellege még nyilvánvalóbb. Ma már a levéltári forrásértékelés elméleti irodalmában is felbukkan a Clifford Geertz-től származó „sűrű leírás” közlevéltári adaptációjának gondolata. „*Elkezdem morfondírozni azon – osztja meg velünk töprengéseit Terry Cook –, hogy a levéltárosoknak is valami hasonló „sűrű leírás”-féle, a kontextus problematikáját érintő, a különféle hatalmi szervek iratai és az állampolgár-állam kapcsolatot tükröző dokumentációra vonatkozó kutatásokba kellene fogniuk.*”¹⁹

Tisztában voltak ezzel az egykori hazai szakemberek is, hiszen Bakács István már 1957-ben megfogalmazta: személyi iratok esetében is beszélhetünk regisztratúráról, hiszen itt is „*az illető személy 'szükségleteinek'*

16 Cox, Richard J.: The Record in the Manuscript Collection. *Archives and Manuscripts*, 1996. 24. köt. 1. sz. 52. old.

17 McKemmish, Sue: Evidence of me... *Archives and Manuscripts*, 1996. 24. köt. 1. sz. 29. old.

18 Cox, i. m. 51. old.

19 Cook, 2005. i. m. 122. old.

megfelelően fogja csoportosítani s ez a hivatali stb. szervek ügyintézéséhez, irattári rendszeréhez hasonló eljárást eredményez ... a személyi levéltár iratai éppúgy 'szervesen' keletkeznek, éppúgy 'beleszületnek' egy összefüggésbe, miként a hivataliszervek iratai a tárgyi összefüggéseket kifejező irattári rendszer iktatószámainak sorrendjébe".²⁰

Az a körülmény, hogy minden egyes személyes dokumentumnak megvan a maga egyediségén túlmutató jelentősége, nem jelenti persze, hogy valamennyi fennmaradt személyes iratot meg kellene őrizniük a levéltáraknak. Hiszen mégsem hagyható figyelmen kívül az adott személy társadalomban betöltött helyének, szerepének külsődleges szempontja. Ám a fő kérdések mégis a „bárki” által keletkeztetett iratok immanens meghatározottságaival függnek össze: milyen, társadalmi szerepével kapcsolatos, érzelmi avagy egyéb szükségletet elégített ki azzal, hogy megőrizte saját iratait?²¹ Ezek miatt a szempontok miatt szükséges a személyes iratok vonatkozásában is elsődleges kérdésként kezelni a sokat emlegetett „kontextus” („recordness”) problematikáját.²²

Jóllehet a társadalom szövedékébe ágyazódó személy által létrehozott iratok nagy kísértést jelentenek arra, hogy mintegy „a szöveten a társadalom irányába átkukucskálva” szemléljük ezen dokumentációt, mégis óvakodnunk kell a személyes források értékelése során a tisztán „interakcionista” megközelítés eluralkodásától. Hi-

szen – amint Cathrine Hobbs megállapítja – „noha fontosak a társadalomhoz való kapcsolódást, a személyközi tranzakciókat tükröző iratok, önmagukban mégsem biztosítanak elégséges betekintést, mivel a személyes élet szervezése nem feltétlenül programatikus, megtervezett vagy szabályozott”.²³ Tudván, hogy a sokat emlegetett belső világ, avagy életvilág érzelmi elemei és annak írásos manifesztációi sem valamiféle benső zárt rendszer öninduktív folyamatainak eredményei, hanem a személy identitásképződése során a külvilággal folytatott tranzakciók eredményeként jöttek létre, személyes iratanyagban, feljegyzésekben testet öltő objektivációik azonban mégis az intimitás jellegét és hangulatait hordozzák.

Megélés és megírás

A legfontosabb ilyen, formai tekintetben is jól elkülöníthető önreflexív jellegű irattípus a napló (naplószerű feljegyzések) és a visszaemlékezés (emlékirat). Nemigen merül föl ma már komolyabb formában az az igény, hogy adott személy naplóit, memoárjait külső referenciaként köztörténeti események „ellenőrzéséhez” használják fel, mivel a posztmodern fogantatású forrásértelmezési megközelítések mindenkit meggyőztek arról, hogy a naplóírók adott szemléleti kötöttségei ezt lehetetlenné teszik.²⁴ Ennél azonban sokkal izgalmasabb felfedező útra, az én értelmezésének, meg-

²⁰ Bakács István: A személyi levéltárak rendezésének kérdése. *Levéltári Híradó*, (7) 1957. 1. sz. 25. old.

²¹ Pollard, i. m. 146. old.

²² Cox, i. m. 53. old.

²³ Hobbs, Catherine: The Character of Personal

Archives: Reflections on the Value of Records of Individuals. *Archivaria*, (52) 2001, ősz. 127., 130. old.

²⁴ K. Horváth Zsolt: *Önarckép-metaforák. Emlékező elbeszélések és a „lehetséges történelmek”.*

élésének és megfejtésének útjára invitálnak bennünket a történeti antropológiai indíttatású megközelítések. Az én-dokumentumok szubjektív jellege persze nem feledtetheti velünk, hogy azok akár rögzített textusok avagy intertextuális konfigurációk, ám az egyént körülvevő társadalmi közeget is tükrözik – csak éppen egy meghatározott személyes látásmódon és élményvilágon keresztül. Niedermüller Péter szavaival: „...egy közösségnek, egy társadalomnak, egy történeti szituációnak az egyéni élet szövetén átszűrődött képét” téve hozzáférhetővé számunkra.²⁵ Az önértelmezést, az önreflexiót, az adott mentális univerzum megfejtését, dekódolását amúgy nagyban megkönnyítheti, ha az egész életfolyamatot kulturális entitásként fogjuk fel. Ez esetben az egyén különféle megnyilvánulásai is részei ennek, amelyek átvitt értelemben is „szövegszerűen” olvashatók.²⁶ Ezzel a megközelítéssel, amely az egyén életvilágát, annak meghatározottságait végeredményben egy igen tág mezőben értelmezi, áll szemben az a felfogás, amely „az ennek az idő folyamatában egységes, minden változás, ill. szöveg közepette és ellenére önazonos természetét” hangsúlyozza. Ezen, James Olneytől származó értelmezés szerint „a szubjektum annak ellenére transztextuális jellegű, hogy azt a szó legszorosabb érte-

*mében különböző szövegek hordozzák. Ráadásul e szövegek bármiféle értelemben vett heterogenitása, változékonysága ellenére az én mindvégig képes megőrizni identikus voltát.*²⁷

Akár így, akár úgy, annyi kétségtelen, hogy az egyén által létrehozott szubjektív természetű iratok (terjed a kifejezés: egodokumentumok) a személyes identitás megteremtéséért és fenntartásáért folytatott küzdelem dokumentumai (*self-making documentation*). Sue McKemmish levéltáros Anthony Giddens szelf-narratíva elméletére hivatkozva a szelf narratív természetére utal, amelynek legsajátabb tulajdonsága nem különféle interakciókban való részvételi hajlandósága, hanem a sajátlagos *széles narratíva* fenntartásának imperatívusza lenne. Eszerint az egyén arra törekszik, hogy saját „folyamatos történetének” részévé tegye a külvilág elháríthatatlan vonatkozásait. A szelftel való küzdelem törekvés az olykor kaotikus és egyéni partikularizmusok által elfedett lét konzisztens és jelentésteli életre változtatásáért, állapítja meg Catherine Hobbs.²⁸ A *napló* ennek folytán nem más, mint az integrált, identikus szelf fenntartásának segédeszköze.²⁹ Meghatározó jelentőségű tárgyunk szempontjából tehát a szelf (voltaképpen az autonóm személyiség) fogalma, amellyel

Előadás, 1999. december. 15. Atelier ELTE.

Kézirat. 20. old.; Szekeres András: Natalie Zemon Davis: Martin Guerre visszatérése. *BUKSZ*, 2000. 163. old.; Gyáni Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. In: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó. Bp., 2000. 149. old.

²⁵ Idézi: Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. In: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó. Bp., 2000. 139. old.

²⁶ Gyáni, 1997. i. m. 12., 14. old.

²⁷ Barták Henriett: Konfrontálódó meghatározások. In: *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*. Szerk.: Mekis D. János és Z. Varga Zoltán. L'Harmattan – Pécsi Tudományegyetem Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék. 2008. 88. old.

²⁸ Hobbs, i. m. 131–132. old.

²⁹ McKemmish, i. m. 1996. 30. old.

kapcsolatban joggal hívja fel a figyelmet Bókay Árpád annak *történeti* arculatára. Mint megállapítja: „...a szelf a személyesség olyan realizálása, melyben jelentőssé, magyarázandóvá válik az önállóan objektíválódó, létszervező igénnyel belsőleg strukturált autonóm individualitás. Nemcsak a szubjektivitás az élet sokféle reflexiójában szétszórt jelensége ez, hanem egy önálló entitás, a bensőség adott, valamilyen identikus, tárgyiasult egysége, melynek létezése is és persze elgondolása, tudatosulása is történeti alakulás következménye. Míg szubjektivitás mindig is volt és az első pillanattól kezdve része a gondolkodásnak, a szelf és a szelfelmélet történetileg relatíve kései, modern produktum”.³⁰ A mai kor „öntudatos”, a környezetétől magát deklaratív megkülönböztető individuumának megjelenésére angolszász területen a 17. század végi naplók tanulmányozó kutatók figyelnek fel.³¹

„Annyi bizonyos – állapítja meg Paul Ricoeur a kutatási és forrásértelmezési terénem kiterjesztésével kapcsolatban –, hogy az oksági típusok közé mindenképpen be kell venni a pszichológiai motivációkat is.”³² Hiszen a lélektani jellegű motívumok túlságosan dominálóak ahhoz, hogy a hagyományos pozitivisták természetű forrásértelmezés kizárólagos gyakorlata a levéltárosok világában is folytatható legyen. Az éndokumen-

tumok világa „a külső tények” meglehetősen terméketlen további vizslatása helyett az érzelem- és a kapcsolati, valamint a jellemfejlődés rejtelmait tárja elénk. Ez persze a levéltárhoz kapcsolt korábbi képzetekhez szokott kutatók számára lehangoló is lehet, mivel a levéltári iratok nem minden esetben szolgáltatnak biztos fogódzót a hagyományos értelemben vett „tényekhez”. Márpedig – úgy vélem – itt volna az ideje újragondolni a levéltári anyag hasznosságára vonatkozó elképzeléseket.³³

Mind a naplók, mind a magánlevelezések esetében az egyik legizgalmasabb és legújserűbb elemzési területet az egyes korszakok kapcsolati jellegzetességeit feltáró, az érzelmvilág meghatározottságaira és azok módosulására vonatkozó vizsgálódások képezik (érzelemtörténet). Fontos körülmény, hogy az érzelemtörténet – amint erre jeles művelői is rámutatnak – nem pusztán új elemzési lehetőséggel „egészíti ki” a történeti vizsgálódások körét, de a személyes dimenziók tekintetében csaknem újra is definiálja azt.³⁴ A részint levéltárakban is hozzáférhető különféle interperszonális kapcsolatok elemzését lehetővé tevő (általános korrespondencia) valamint önreflektív (naplók) személyes iratok a személyiségfejlődést mint

³⁰ Bókay Antal: Önéletrajz és szelf-fogalom dekonstrukció és pszichoanalízis határán. In: *Írott és olvasott identitás...* 35. old.; Vö.: „In many ways, personal documents may be seen to eclipse both evidential and informational value by their narrative value: they are in many senses creations of the self and participate in a process of storytelling and de facto autobiography – of the self presenting or representing the self.” Hobbs, i. m. 131. old.

³¹ Stearns, Carol Z.: „Lord Help Me Walk Humbly”: Anger and Sadness in England and America,

1570–1750 In: *Emotion and Social Change. Toward a New Psychohistory*. Holmes and Meter. New York, London, 1988. 46. old.

³² Ricoeur, Paul: Objektivitás és szubjektivitás a történelemben és a történetírásban. In: *A történelem anyaga. Francia történetfilozófia a XX. században*. Szerk.: Takács Á. Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2004. 90. old.

³³ Hobbs, i. m. 133. old.

³⁴ Stearns, Carol Z.–Peter Stearns: Introduction. In: *Emotion and Social Change...* 12. old.

történelmi folyamatot is vizsgálhatóvá tesszük. A jobbra a 17. századtól fogva rendelkezésre álló ilyen jellegű forrásokban tetten érhető attitűd-jellemzők a kutatókat döntően három következtetésre sarkallták. A többségben lévő „evolucionista” szemlélet hívei azt vallják, hogy az idők folyamán az euroamerikai civilizációban végbement individualizáció és eldologiasodás következtében nem csupán az egyes érzelm-megnyilvánulások, de a belső érzésvilág is döntő átalakuláson ment át. A „kontinuitást” vallók viszont – alapvetően nem tagadván a nagy időkeretet átfogó modalitások jelentőségét – nagyobb hangsúlyt fektetnek a hosszú távú folyamatokra és nem érzékelnek jelentős változást. A problematikát nem időbeli, hanem társadalmi, illetve tipológiai dimenzióban felvetők ugyanakkor a benső, pszichológiai meghatározottságokkal szemben a társadalmi-kulturális jelenségeket és kötöttségeket állítják egymással szembe.³⁵

A sokszor nem egykönnyen eldönthető kérdésfelvetéseknél tárgyunk szempontjából fontosabb, hogy milyen jellegű a fennmaradt dokumentáció és annak mely tartalmi jellemzői szolgáltatnak muníciót az érveléshez. Az egyik kutató például, akit a szülői érzelmek változásai érdekeltek, 16. és 19. század közötti naplók vonatkozó be-

jegyzéseit hasonlította össze, s úgy találta, hogy valójában nincs meggyőző bizonyíték arra, hogy jelentős attitűdváltásról lenne szó a szülőszerep és a szülői érzelmek tekintetében, a premodern korok és a modern idők összevetésében.³⁶ Hasonló forrásokat tesznek vizsgálat tárgyává az angolszász területen a pszichohistoria kutatói például a düh és a harag, vagy a szerelmi érzésvilág elemzése során. Transzgenerációs, hosszú távú hatások érvényességét támasztják alá a 19. századi holland éndokumentumokat tanulmányozó kutatók megfigyelései. Eszerint, bár a század végére a régi, tradicionális, krónikaszerű egodokumentumokat bensőségebb hangvételű és inkább befelé forduló autobiográfiák váltják fel, az értékvilágbeli folyamatosság mégis sok esetben kimutatható (apák fiaik által továbbvezetett naplói, stb.).³⁷

A magánlevelezés (korrespondencia, episztolárium) nem jellegzetes iratfajtája a közlevéltári állományoknak, s a személyi fondokban sem minden esetben található meg.³⁸ Ám abban az irategyüttesben, ahol előfordul, jelentős mértékben járulhat hozzá az adott személyiségportré megrajzolásához. Ezen célból való óvatlan felhasználása ugyanakkor félrevezető lehet. A magánlevelezések többnyire ugyanis csak töredékesen állnak rendelkezésre, ráadásul zö-

35 Uo. 13. old.; Sommers, Shula: Understanding Emotions: Some Interdisciplinary Considerations. In: *Emotion and Social Change...* 23. old.; Gillis, John R.: From Ritual to Romance: Toward an Alternative History of Love. In: *Emotion and Social Change...* 107. old.

36 Stearns, Carol Z.-Peter Stearns: Introduction. In: *Emotion and Social Change...* 5. old.

37 Baggerman, Arianne: *Autobiography and Family*

Memory in the Nineteenth Century. In: Dekker R. (ed.), *Egodocuments and History: Autobiographical Writing in its Social Context since the Middle Ages*. Hilversum. 2002. 161. old.

38 A fond valamely személy, szerv(ezet), intézmény, hivatal, stb. élete, illetve működése, tevékenysége során keletkezett, s levéltárban őrzött iratok összessége.

mében nem is az egykori iratbirtokos leveleivel rendelkezünk, hanem csak a hozzá érkezettekkel. Maryanne Dever joggal hívja fel a figyelmet az előbbi körülménnyel kapcsolatban arra, hogy a hiányzó levelek adott esetben az egész személyiségről kialakított feltevést is alááshatják.³⁹ Adott személyiségportré, attitűd vagy cselekvési irány megrajzolására tehát közvetett, következtetési módon, utalások elemzése révén nyílhat mód csupán, ezen iratfajta esetében. A hagyományos felfogású biográfia és köztörténetírás természetesen előszeretettel alkalmaz amolyan „kiegészítő, színesítő” forrásként különböző hírességektől származó leveleket, illetve azok részleteit, amelyek azonban jobbra csak az adott „történeti tárgyhoz” szolgálnak afféle járulékos adatokat, s félre is vezethetik az elemzőt a levélíró „meghatározott időszakra vonatkozóan érvényes” személyiségképének megrajzolását tekintve. Döntő fontossággal bír egy adott korrespondencia elemzése és értelmezése esetében „az egész nem azonos a részek összegével” elv is. Hiszen, amint az említett szerző is utal rá: „*az egyes levelek új jelentőségre tesznek szert, ha összerakjuk őket, lévén a levelezés olyan szándékot rejthet, amely az egyes levelek esetében nem feltétlenül nyilvánvaló – mint ahogy egy szó különálló betűinek sincs fogalmuk magáról a szóról*”, jegyzi meg.⁴⁰ Azaz a levéltári körökben sokat emlegetett kontextus fogalma és követelménye a magánlevelezés esetében is fokozottan veendő figyelembe.

Egy levelezési anyag mélységi feltárása, dimenzionált személyiségportré megrajzolása valójában olyan újfajta módszerek alkalmazását igényli, mint akár a narratív pszichológia tartalomelemzési eszköztára, fogalmi készletei. Ennek alkalmazásával a személyes magánlevelezések elemzése tekintetében is olyan újfajta vizsgálati szempontok érvényesíthetők, mint akár a különféle szereplői-cselekvői funkciók, az elbeszélői perspektíva, az én megjelenítése modalitásainak kérdése, vagy a téri-érzelmi távolságszabályozás.⁴¹

Az éndokumentumok különleges forráshelyei Európában

Európában – a hazai helyzethez hasonlóan – többnyire mellékesnek tekintik az éndokumentumok gyűjtését, de azért létezik néhány erre specializálódó kutató-, illetve dokumentációs központ. A közlevéltárak tekintetében főként a Bundesarchiv érdemel figyelmet, amely több mint ezer némethoni közgyűjtemény több mint 25 ezer személyi iratanyagának főbb alapadatait teszi on-line formában hozzáférhetővé.⁴² Speciális egódokumentum-gyűjtemény található a Baden-Württemberg-i Emmendingenben (Deutsches Tagebucharchiv), amely nem csupán őrzi a német nyelvterületen keletkezett naplókat valamint a kapcsolódó levelezési anyagot, de

39 Dever, Maryanne: Reading Other People's Mail. *Archives and Manuscripts*, 1996. 24. köt. 1. sz. 120. old.

40 Dever, i. m. 122. old.

41 Vö.: László János: A narratív pszichológiai tartalomelemzés. In: *Magyar Tudomány*, 166. évf. 2005. 11. sz. 1366–1375. old.

42 <http://www.nachlassdatenbank.de/>

kutatóintézetként értelmezi és fel is dolgozza.⁴³ A rotterdami egyetemhez kapcsolódó „Éntörténeti és Történeti Tanulmányi Központ” szintén foglalkozik forrásértelmezési kérdésekkel is a dokumentációs feladatok ellátása mellett;⁴⁴ míg a bázeli Selbstzeugnisse-Datenbank az 1500–1800 között keletkezett hasonló jellegű forrásokat teszi hozzáférhetővé.⁴⁵ Az éndokumentáció értelmezési kérdéseinek legismertebb francia szakembere, Philippe Lejeune által létrehozott és igazgatott intézmény (L’Association pour l’Autobiographie et le Patrimoine Autobiographique) legfőbb érdekessége annak az igénynek a teljesítésére való törekvés, hogy az ilyen jellegű dokumentumok gyűjtése és értelmezése minél szélesebb körben, a társadalmat mintegy mozgósító módon történjék. Mind a „hétköznapi írásmódok” antropológiai tanulmányozása Lejeune professzor szándékai és irányítása mellett csaknem kultusz jelleget ölt. A dél-franciaországi Ambérieu-ben, az „önéletrírás fővárosában” lévő intézetben nem csupán konferenciákat tartanak, de naplóolvasói szemináriumokon elemzik és teszik „konkrétá a virtuálisan minden önéletrajzi műben meglevő kommunikatív helyzetet”.⁴⁶ Végül az edinburgh-i egyetem 2006-ban létesített tanszéke említendő, a „The Centre for Narrative & Auto/Biographical Studies”, élén Liz Stanleyvel, amely az angolszász világ

éndokumentum- és episztolárium-történeti műhelyeként tartható számon.⁴⁷

Személyes adatokat tartalmazó köziratok és személyes magániratok a főváros levéltárában

Idehaza néhány egyházi és szaklevéltár mellett az általános levéltárakban őrzött családi és személyi fondok, valamint a személyes adatokat nagyobb arányban tartalmazó közigazgatási és jogszolgáltatási irategyüttesek kínálnak lehetőségeket a családi, kollektív és egyéni én-értelmezések és -rekonstrukciók tanulmányozásához. Terjedelmét és tartalmát tekintve is leggazdagabb a Magyar Országos Levéltár „P-szekciójának” anyaga, amely főként a régebbi múlt nemes családjainak sokszor régi kormányhatósági és bírósági levéltárakból kikerült iratait öleli fel. A megyei levéltárak a családi iratok vonatkozásában tíz-húsz folyóméter nagyságrendű, személyi iratok tekintetében pedig ennél több, de száz folyóméter alatti terjedelmű, számos esetben csupán néhány dokumentumra korlátozódó, ám 20. századi iratokat is tartalmazó fondokat őriznek.

Budapest Főváros Levéltára az utóbbi években kibontakoztatott aktív gyűjtőtevékenység eredményeként – a 2003-as adatokat véve figyelembe – a családi iratok vo-

43 <http://www.tagebucharchiv.de/>

44 <http://www.egodocument.net/egodocument/contact.html>

45 <http://selbstzeugnisse.histsem.unibas.ch/informationen.php?titel=Informationen>

46 <http://www.sitapa.org/accueil.php>; Z. Varga Zoltán: Előszó. In: Philippe Lejeune: *Önéletrírás, élettörténet, napló*. Válogatott tanulmányok. Szerk.: Z. Varga Zoltán. L'Harmattan. Bp., 2003. 13. old.

47 <http://www.sps.ed.ac.uk/NABS/>

natkozásában (XIII. fondfőcsoport: 15 ifm) több mint háromszorosára, a személyi iratok (XIV. fondfőcsoport: 101 ifm) tekintetében pedig 40 százalékkal gyarapította az állomány terjedelmét. A gyűjtőtevékenységre sosem volt jellemző az enyhén sznobisztikus „jelentős személyiségek irathagyatéka”-felfogás, így ma már a 20. századi budapesti kisember egyébként bizonyosan nyom nélkül eltűnő levelezési forrásbázisa is a kutatók rendelkezésére áll.

A régebbi átvételek, más irategyüttesekből kiemelt anyagok és ajándékok főként az egykorú pesti elitre vonatkozó, döntően 19. századi eredetű forrásokat gyarapították. A reformkor előtti időszak vonatkozásában a pest-budai, óbudai polgárság családi-rokonsági kapcsolatairól, vagyoni viszonyairól és mentalitásáról, az egzisztencia fenntartására irányuló törekvésekről elsősorban nem a csekély számú személyi és családi irategyüttes, hanem főként a városok tanácsi és törvényszéki iratai adhatnak képet.

Bár jelen lapszám a magániratokkal foglalkozik, fontos tudnunk, hogy a levéltárban őrzött köziratok nagyobb része is – bizonyos esetekben koncentrált jelleggel – tartalmaz személyes jellegű adatokat. A modern kori közigazgatás köréből főként a város lakosaira vonatkozó különféle célú nyilvántartások (anyakönyvek, iparügyi, katonai és alkalmazottai nyilvántartások, állampolgársággal, községi illetőséggel kapcsolatos ügyek iratai); statisztikai adatfelvételi lapok; a jogszolgáltatási iratok közül pedig a bírósági, ügyészégi regisztrátúrák mellett a közjegyzői iratok említendőek. A személyekhez kap-

csolódó adatok iránt az utóbbi időszakban tapasztalható érdeklődés arra készítette a levéltárat, hogy honlapján egy központi keresőfelületen biztosítsa a tetszőleges személyes adatok szerinti tájékozódást ezen iratcsoportok tekintetében: árvaszéki, bírósági-ügyészégi, hagyatéki, kihirdetett végrendeletek, középkori okleveles források, közgyűlési jegyzőkönyvek, közjegyzői okiratok, pest-budai polgárok adatai, polgári perek iratai.⁴⁸

A levéltár rendelkezik néhány, több generáción is átnyúló, némelykor terjedelmes családi fonddal, amelyek összetett voltak-nál, a mikrotársadalmi közeg árnyalatokban gazdag vonásai folytán bírnak fokozott jelentőséggel. Ezen források esetében is – amint fentebb utaltunk rá – voltaképpen „regisztrátúráról” beszélhetünk, hiszen a folyamatosan kiegészülő családi irathagyaték generációk közötti áthagyományozása egy működő és fázisról-fázisra továbbépülő mikroközösségi szerveződés fennmaradási igényéről tanúskodik. Döntő kérdés és az adott fond belső jellemzőire is utal, hogy milyen motivációk hatnak közre az iratok fenntartásában, illetve átörökítésében.⁴⁹ Főként három tényezőt említhetünk: a család vagyoni helyzetének vagy társadalmi státuszának dokumentálására vonatkozó szándékot; hosszas vagy változatos családtörténeti tradíció továbbéltetésének igényét; s – főként 20. századi esetekben – az utódok érzelmi kötődéséből eredő „kegyeleti igényt”.

Míg az egyetlen személyre korlátozó fondok általában nagyobb arányban tartalmaznak önreflektív jellegű dokumentumo-

⁴⁸ <http://lear3.bparciv.hu/kozponti/simplesearch.html>

⁴⁹ Vö.: Pollard, i. m. 145. old.

kat, illetve magánlevelezést, a több generációs családi iratok esetében többször találkozunk a família egyes tagjainak az egzisztencia biztosítására, a külső társadalmi szerep betöltésére vonatkozó dokumentációjával. A szövevényes rokonsági kapcsolatok tükröző családi iratok – főként 20. századi esetekben – arra is módot nyújtanak, hogy a társadalmi rétegmeghatározottság tekintetében korábban többé-kevésbé homogén rokonsági kohorszok felbomlásának változóit, a szétartó irányú társadalmi kötődéseket vagy egzisztenciális kényszerhelyzeteket tanulmányozhassuk.

Mind a fondképzők társadalmi meghatározottságai, mind az iratok terjedelme és összetétele igen változatos képet mutat. Adott forrás értékét a fentiekben vázolt szempontok alapján határozzuk meg. Az egész életpályát átfogóan dokumentáló, minden fontos irattípust (származási, képzési, foglalkoztatási, egészségi, vagyoni iratok, továbbá naplók, általános magánlevelezés, fényképek stb.) egységesen felölelő, teljes körűen dokumentált személyi irategyüttest persze ne keressünk. A levéltári személyi fondok minden esetben töredékesek, s többnyire csak meghatározott életszakaszra vonatkozóan, illetve bizonyos iratfajtákat előtérbe állítva állnak rendelkezésre. Azaz minden személyi fond a személyt egy bizonyos fénytörésben, adott vonatkozásokat felnagyítva, másokat kitarva mutat meg. Egy életút feltárása, rekonstrukciós munkálata ennek folytán nem csak a meglévő adatok alapján történő „újrateremtést”, de a hiányzók imaginatív pótlását is jelenti. Indokolt ugyanakkor a kérdés, hogy miről beszélnek viszont az egyes irategyüttesek „önmagukban”, illet-

ve találkozunk-e azzal az esettel, amikor az iratok létrehozásának vagy ránk hagyományozásának körülményei egy meghatározott én vagy énkép megalkotásának-dokumentálásának igényéről árulkodnak.

Az iratképzőknek önmagukról vagy közvetlen környezetükről kialakított képe bizonyos esetekben nem pusztán a dokumentumok szövegei vagy a szövegközi környezet révén tanulmányozható, hanem olyan külsődleges jellemzők révén is, mint az egyes irattípusok előfordulási gyakorisága, papírformája, az írásmód, továbbá a fennmaradt fényképanyag, mi több, bizonyos tárgyi mellékletek (rajzok, írószerek, dobozok, könyvjelzők, kártyák, hajtincesek) megléte. Az iratanyag ilyenféle „emlékegyüttes”-jellege az ízlésobjekték révén fokozza a dokumentatív hatást, mintegy utalásszerűen idézi meg a kort és teszi érzékelhetővé a konkrét családi miliőt.

Budapest Főváros Levéltárának említett iratvásárlásai és az adományozások révén számottevően bővült az a forráscsoport, amely közvetlen formában biztosít betekintési lehetőséget a 20. századi történelmi katalizmák megrázó személyes élményvilágába, a lakosság széles körét érintve. Főként ezen gyarapodás nyomán levéltári őrizetbe került fondokra támaszkodva igyekszünk érzékeltetni, néhány jellegzetes vonás fölillantásával, a fővárosi lakosság életét, sorsát tükröző szituációkat és a forráshátteret.

Az itt közzétett naplórészletek és értelmezések is érzékeltethetik, hogy ezen irattípus forrásértékét nem csupán külső referenciális vonatkozásai adják, az egykorú napi följegyzések nem csupán a külső

események okán lehetnek fontosak. Természetesen tájékoztatnak a bejegyzéseket tevő személyt körülvevő közegről, ám sokszor nem direkt, analóg módon, „a közölt tényyszerű adatok” révén, hanem közvetetten, a diarista élményanyagára, az átéltkre vonatkozó reakciók útján, a naplóírónak a naplóval mint személyisége megvalósításához igénybe vett speciális tükörrel való dialogizálás eredményeként. A naplóban rögzített életeseményeknek, avagy a külső szorosabb-tágabb társadalmi közegre vonatkozó megjegyzéseknek a személyiségen átszűrte volta nem jelenti persze azt, hogy ezen adatelemek „a külvilág történései” szempontjából érdektelenek lennének. Ellenkezőleg: éppen a különféle személyes vonatkozások teszik lehetővé a múlt eltérő látásmódok szerinti tanulmányozását, s mozgíthatják elő a történelemtől egyáltalán megszerezhető többretegű ismeretet.

Jelen számban két naplóelemzést közlünk. Az egyikben *Kunt Gergely* az időkezelés egyéni lehetőségeit, a „saját idő” megteremtésének technikáját mutatja be, melynek alkalmazásával az egykorú hadifogoly naplóíró nyomasztó elszigeteltség-élményét próbálta meg enyhíteni. Az elemzés során némely esetben a narratív pszichológia eszköztárát is alkalmazta a szerző. Adott szöveghelyek, említések kontextusai így fedett tartalmakat tesznek nyilvánvalóvá, tehetik még jelentéstelibbé az egykorú naplóíró attitűdjét és értékvilágát.

A másik tanulmány az önértelmezés és az önreflexió speciális esete, hiszen a szerző,

Bojti Ferenc 1971-ben vezetett saját naplóját, s létrejöttének körülményeit boncolgatja, amelyhez az értelmezési keretet a család- és az élettörténeti háttér szolgáltatja. A napló igen plasztikusan érzékelteti, hogy a bejegyzések külsődleges tárgya csupán eszköz a személyes identitás és világnézet megteremtéséhez és értelmezéséhez. A naplóbejegyzések, illetve az elemzés (amely visszaemlékezés is egyben) legérdekesebb vonatkozása a kommunista családi háttérrel rendelkező fiatalembernek az átélt nyomán megélt katarzisa, valamint annak a kérdésnek a fölvetése, hogyan is tekint ma ifjúkori önmagára és miként tesz kísérletet arra, hogy összhangot teremtsen egykori és mai énje között.⁵⁰

Papp Barbara a férfi-nő kapcsolat speciális körülmények közt lehetséges megnyilvánulási módzatai közül egy fiatal lánynak a fronton harcolókkal folytatott flörtölését, levelezési gyakorlatát elemzi. A bizonyos tekintetben extrém udvarlási szituációban tanúsított kölcsönös magatartási reflexek érzékletesen utalnak a korabeli párkapcsolati kommunikáció határaitra és jellegzetességeire.

Egy neves tudós feleségének és családjának az 1951-es kitelepítésből a visszamaradt fővárosi rokonokhoz küldött levelezése a nyomasztó kényszerhelyzetre adható egyik érzelmi válaszreakció lehetősége és példázata: az elfogadás, az empátia és a belső lelki erőforrások mozgósítása alternatívájával ismerteti meg az olvasót *Viczián Zsófia* tanulmánya jóvoltából.

⁵⁰ A visszaemlékezés identitásalkotó szerepére vonatkozóan vö.: Lugosi András: Az identitás helye. A városi tér szerepe az önazonosság rögzítésében.

In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Benda Gyula tiszteletére.* Hermész Kör – Osiris. Bp., 2003. 642–676. old.

A századforduló békeéveinek világáról, az anya-lány kapcsolat érzelmi meghatározottságairól, párkapcsolat-, illetve karrierépítési lehetőségekről, a magas színvonalú külhoni taníttatás személyközi vetületeiről és érzelmi megrázkódtatásairól, no meg a család mindezzel kapcsolatos anyagi tehertételeiről kaphatunk képet *V. László Zsófia* tollából, az igen gazdag Lehotkay családi iratok levelezési sorozatának elemzése révén.

Egy Pesten megtelepedett, német-svájci gyökerű puritán protestáns família ifjú hölgytagjának 19. század közepi felfogásbeli meghatározottságaira, a családi miliő és mentalitás jellegzetességeire derít fényt *Géra Eleonóra* dolgozata. Az írás bő szemelvények segítségével enged bepillantást a 19. századi vallásos érzület, a rokonsági kapcsolatok, érzelmi és morális kötődések szigorú világába.

Adott család anyagi helyzete és társadalmi rétegmeghatározottságai, illetve életvitel nem minden esetben feleltethető meg közvetlen módon egymásnak. *Lukács Anikó* egy Újlipótvárosban lakó ifjú hadbíró felesége által vezetett háztartási könyvbejegyzés adatai alapján rekonstruálja az 1940-es évek elejének polgári életmódját és a mindennapi szükségletek biztosításának anyagi feltételeit.

A közelmúlt mindennapjai, a hétköznapiok intim világa, családtagok és közeli rokonok egymás közötti kapcsolati és viselkedési jellemzői állnak *Mátay Mónika* elemzésének középpontjában. Képet kapunk egy peremkerületi házaspár és közeli rokonaik viszonyrendszeréről, a hétköznapi tárgyi és emberi értékek meghatározottságairól, a politikai háttér egykorú reflektálatlanságáról. Az elemzés elsőként tesz kísérletet arra,

hogyan bemutassa „disszidens” és honi kisegyszisztenciák életvitelének hasonlóságait és különbözőségeit.

Régebbi korok közfelfogása nem választotta el mereven a magánélet és a közélet színtereit, cselekvési tereumát. Következésképpen az adott személy után visszamaradt dokumentáció is lenyomatát képezheti mind a *bourgeois*-, mind a *citoyen*-mivolt jellemző vonásainak. *Gerhad Péter* egy „törzsökös”-nek tekinthető pesti iparogeneráció tagjainak karrierútjait, állomásaikat, valamint az egzisztencia-teremtéssel és a kapcsolati tőke felhalmozásával is összefüggő közéleti szerepigény megnyilvánulási formáit tárja elénk.

Szintén a politikai karrier kap szerepet egy Gömbös-párti képviselőtől fennmaradt memoár esetében is, *Sipos András* forrásközlése nyomán. A visszaemlékezés írója egyfajta önreflexív fejlődéstörténetként követi nyomon fővárosba való felkerülése, itteni hivatalnokoskodása, valamint a politikai élet egyes résztvevőivel való összeismerkedése során szerzett tapasztalatait.

Nemcsak magániratok, de bizonyos esetekben köziratok is lehetővé tehetik személyes törekvések, egyéni életstratégiák feltérképezését. *Szécsényi Mihály* egy villamosvasúti kalauz alkalmazotti nyilvántartási dossziéjában található adatokat és feljegyzéseket elemezve a közfeladat ellátásának szituációs teréből elénk tárul kicsiny hatalmi helyzetek mikrovilágát mutatja be.

A szocializmus évtizedei, az 1950-es 1960-as évek élményvilága, a meglehetősen zárt, korlátozott egzisztenciális és viselkedési, életvezetési lehetőségek, a külső, politikai erőtegyezők folyamatos behatolása vagy pusztán csak fenyegető jelenlé-

te döntő módon különböztették meg a hétköznapi magatartást az azt megelőző korszakokétól. *Koltai Gábornak* a fővárosi ószerekek kommunista pártalapszervezeti csoportmegnyilvánulásairól, e marginális foglalkozási csoport kétségbeesett alkalmazkodási igyekezetéről, a nagyvárosi kispolgárok vergődéseiről döntően köziratok-pártdokumentumok – faggatása révén tudósít. *Rácz Attila* tanulmányához hasonlóan,

aki viszont pártiratok mellett jogszolgáltatási dokumentumokat is segítségül hív annak érdekében, hogy egy fiktív történet megalakítása útján rekonstruálja a kivételezett helyzetet élvező munkásörök által elkövetett bűncselekmény körülményeit.

A lapszám tanulmányaihoz a levéltári irategyüttesekben található dokumentumok és illusztrációk közül válogattunk.